

Hanna Kóčka-Krenz (Poznań)

Najstarszy Poznań

Początki osadnictwa wczesnośredniowiecznego na obu stronach doliny Warty w rejonie dzisiejszego Poznania są trudno uchwytnie, gdyż jego pierwotny układ został znacznie przekształcony przez późniejsze procesy urbanizacyjne. W oparciu o dotychczasowe rozpoznania archeologiczne można sądzić, że osadnictwo od VI do końca VIII w. nie było intensywne i układało się zasadniczo wzdłuż Warty (Kaczmarek w druku). Skupiska osadnicze odnotowano na lewym brzegu rzeki w południowej części dzisiejszego miasta – w Luboniu i na Dębcu – oraz w jego części północnej – w Naramowicach i na Umultowie. Pojedyncze osady zlokalizowano na prawym brzegu Warty (na Żegrzu, Szelażu i Komandorii) oraz na północnym zachodzie Poznania, nad rzeką Bogdanką przy Jeziorze Kierskim – w Psarskim.

Intensyfikacja osadnictwa po zachodniej stronie Warty następowała w ciągu IX w. (Kaczmarek w druku). W północno-zachodniej części obecnego Poznania zakładano nowe osady lokowane wzdłuż Bogdanki i połączonych nią jezior, związane z grodem plemiennym wzniesionym przy północnym brzegu Małego Jeziora Kierskiego (w Pawłowicach). Niestety gród ten, zniszczony w latach siedemdziesiątych XIX w., nie został wystarczająco zbadany i obecnie praktycznie nic nie możemy powiedzieć o jego charakterze. Nadal egzystowało zgrupowanie osad w Luboniu i pojedyncze osady w Fabianowie, na Sołacz, w Umultowie i Naramowicach. Zaczyna się także kształtować nowe skupisko osadnicze w okolicy Ostrowa Tumskiego – na Śródce (przy późniejszym kościele Św. Małgorzaty) i nieco na południe, po obu stronach Cybiny (osada na Komandorii zniszczona budową Jeziora Malta i osada na Berdychowie). Były z nim powiązane nieliczne osady po prawej stronie Warty – nad rzeczką Splawką w Krzesinkach i Splawiu oraz nad Główną w Janikowie.

Centrum tworzącego się w tym czasie skupiska stanowił Ostrów – największa z kilku wysp położonych w przełomowej dolinie Warty, w obrębie jej dennej, zalewowej terasy (Kaniecki 1993). Wyspa ta, zbudowana z piasków, żwirów i namulów, nieznacznie wypiętrzała się ponad lustro wody i często podlegała zalewom. Okresowe powodzie nanosiły jednak kolejne warstwy rzecznych osadów, w wyniku czego formowały się na jej powierzchni wyżej położone łąchy. Dodatkowo wyspa była równoleżnikowo podzielona na dwie części przez zabagniony rów, pozostałość po cieku między Wartą i Cybiną. Zarówno w części północnej, jak i w południowej zaznaczały się niewielkie wyniesienia, na których lokować się mogło najstarsze osad-

nictwo. Ostrów Tumski był miejscem o istotnych walorach komunikacyjnych – ze względu na połączenie rzeczne z odrzańskim szlakiem wodnym i z uwagi na możliwość wytyczenia dróg lądowych przez bród na Warcie. Takie położenie umożliwiło mieszkańcom wyspy udział w wymianie dalekosiężnej w oparciu o szlaki handlowe, prowadzące z północy na południe i z zachodu na wschód (Kurnatowscy 1996). Było ono zapewne, oprócz walorów obronnych, głównym powodem założenia tu siedliska, mimo konieczności przeciwstawiania się siłom natury.

W kwestii początków zasiedlenia Ostrowa Tumskiego wysuwano kilka odmiennych koncepcji. W. Hensel (1958, s. 124-126) uważał, że pierwsza osada powstała już u schyłku VIII lub na początku IX w. Ze względu na kluczowe położenie sugerował jej obronny, grodowy charakter i wpływ na rozwój okolicznych osad, w tym jednej na Zagórze, w rejonie ul. Wieżowej 2/4. W oparciu o wyniki badań z lat 1938, 1939 i 1950-1953 (Hensel 1959, 1960, 1961; Hensel, Żak 1974) sformułował pogląd o usytuowaniu grodu funkcjonującego w pierwszej połowie X w. w zachodniej partii północnej części wyspy, w której obecnie wznosi się kościół NMPanny. Następnie W. Hensel i Z. Hilczer-Kurnatowska (1980), w podsumowaniu dotychczasowej wiedzy o poznańskim grodzie, datowali najstarszy poziom osadniczy uchwycony pod katedrą na pierwszą połowę X w., zaś na około połowę tego wieku – pierwszą fazę umocnień obronnych, rozpoznanych zarówno pod katedrą, jak i w ogrodach posesji Ostrów Tumski 11 i 13 (na północ od kościoła NMPanny). Na tej podstawie, biorąc pod uwagę także układ konstrukcji drewnianych, badacze ci zmodyfikowali wcześniejszy pogląd W. Hensla, przypuszczając, że ów pierwszy gród miał od początku dwuczłonową postać (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 149). Kolejna weryfikacja dostępnych danych skłoniła Z. Kurnatowską (1993) do zakwestionowania poglądu W. Hensla o egzystencji na Ostrowie Tumskim starszego grodu wokół kościoła NMPanny i sformułowania tezy, że w końcu IX i w początkach X w. funkcjonowała na Ostrowie Tumskim osada nieobronna, natomiast pierwszy gród składający się od razu z dwóch członów został założony dopiero w latach czterdziestych X w., a jego pobudowanie należy wiązać z poważnymi inwestycjami grodowymi władców piastowskich. Jeszcze inaczej kwestię początków grodu poznańskiego przedstawił M. Kara (1998), który poddał ponownej analizie dotychczasowe wyniki badań, uzupełniając je o nowsze dane. Na tej podstawie uznał, że gród na Ostrowie Tumskim został założony w drugiej ćwierci X w. „na surowym korzeniu” i był złożony z dwóch odrębnych członów – jednego na Zagórze, drugiego zaś (jako założenia jednoczłonowego o wymiarach wnętrza 50 x 40 m) na terenie zajęтым obecnie przez katedrę. Gród otaczały drewniano-ziemne wały o szerokości 10 m u podstawy, zbudowane ze stosów drewna układanych poprzecznie do przebiegu wału i opartych o biegnące wzdłużnie legary, wzmocnionych konstrukcją hakową i zewnętrzną odsadzką. Wnętrze grodu było zabudowane zrębowymi domostwami drewnianymi, których pozostałości wraz z budynkiem łaźni i zagłębionymi w ziemię różnorodnymi pomieszczeniami gospodarczymi, w tym paleniskami i zbiornikami na zboże, odkryto na Placu Katedralnym, przy kościele NMPanny i na Zagórze (Hensel 1959, 1960, 1961; Hensel, Żak 1964). Wytwory różnorodnego przeznaczenia i proveniencji znajduwane w warstwach kulturowych pozwalają sądzić, że gród poznański zamieszkiwa-

ła grupa ludzi moźnych związanych z władcą, pełniących z jego ramienia funkcje militarne i administracyjne oraz sprawujących kontrolę szlaków handlowych (Kara 1998).

Pogląd, który wyraził M. Kara o usytuowaniu i chronologii pierwszego grodu poznańskiego, musi znów ulec weryfikacji ze względu na rezultaty badań prowadzonych od 1999 r. przy kościele NMPanny przez ekspedycję Instytutu Prahistorii UAM. Pierwszym sygnałem, który wskazywał na wcześniejsze niż lata czterdzieste X w. osadnictwo w północnej części wyspy, były wyniki analiz dendrochronologicznych drewna użytego do budowy domostw odsłoniętych na placu przed kościołem. Najmłodsza pozyskana data ścięcia drzewa przypadła na czas po 892 r. (Kóćka-Krenz 2003c, 2003d), co pozwala sądzić, że Ostrów Tumski został zasiedlony już na przełomie IX i X w. Ustalenie, czy osadnictwo to miało charakter otwarty czy obronny, przyniosły dopiero najnowsze prace wykopaliskowe. W wykopie przy budynku Psalterii i w trzech wykopach założonych na północ od gotyckiej świątyni zostały ujawnione konstrukcje wału, którego stopa zalega na głębokości około 6 m od dzisiejszej powierzchni. Układ konstrukcji wskazuje, że w miejscu tym przebiegał północny odcinek umocnień obronnych grodu, skręcających od strony wschodniej ku południowi. Zatem gród ten swym zasięgiem obejmowałby na osi wschód-zachód przestrzeń od placu katedralnego do budynku Psalterii, zaś na osi północ-południe – od ogrodu posesji Ostrów Tumski 10 po dzisiejszą ul. Ostrów Tumski (na co pośrednio wskazuje przebieg tej ulicy). Materiał archeologiczny oraz daty ścięcia drewna z górnych partii konstrukcji wału pozwalają wstępnie przypuszczać, że gród ten mógł funkcjonować już od schyłku IX w. do czasu jego przebudowy około połowy X w. Badania fragmentu jego umocnień obronnych zostały zakończone dopiero w listopadzie 2003 r. Duża seria próbek drewna z wszystkich poziomów konstrukcyjnych wału została przekazana do analiz dendrochronologicznych i trzeba na ich wyniki jeszcze poczekać; oznaczenie lat ścięcia drzew pozwoli na pewniejsze określenie czasu założenia grodu. Ponownego rozpatrzenia wymaga również kwestia relacji tego wału do konstrukcji wałowych ujawnionych w wykopach pod katedrą (poniżej reliktyw przedromańskiej świątyni; por. Józefowiczówna 1963, s. 33-36) oraz w wykopach na placu katedralnym, w jego zachodniej części. M. Kara (1998, s. 27), jak to już wyżej zaznaczono, uznał je za pozostałość po datowanych na drugą ćwierć X w. obwarowaniach najstarszego grodu, zajmującego obszar wokół katedry. We wnętrzu tego grodu uchwycono moszczenia gruntu faszyną i drewnianym rusztem wraz z pozostałościami jam oraz nieco młodsze budynki mieszkalne w konstrukcji zrębowej (Pieczyński 1963). Dla wyjaśnienia wzajemnych relacji konstrukcji wokół kościoła NMPanny i na placu katedralnym istotne są obserwacje poczynione podczas badań w 1938 r. W. Hensel, A. Niesiołowska i J. Żak (1959, s. 29-31) w opracowaniu ich rezultatów piszą m. in.: „Ramiona wału obronnego wykazywały charakterystyczne odgięcie w kierunku północno-zachodnim, a łagodniejsze w kierunku południowo-zachodnim. Różnica wynosi przeszło 1 m na długości 10 m w zasięgu w kierunku wschodnim obu ramion (tzn. mniej przy ścianie południowej wykopu)”. To „odgięcie w kierunku północno-zachodnim” należy skonfrontować z układem konstrukcji ujawnionych w badaniach z 2003 r., które wyraźnie są skierowane ku południowemu wschodowi. Jest więc wielce prawdopodobne, że obydwie partie

konstrukcji są pozostałością tego samego wału – odcinka otaczającego od północnego wschodu obszar wokół dzisiejszego kościoła NMPanny. Jego przebieg od zachodu pozwalają umiejscowić odsłonięte ostatnio konstrukcje przy budynku Psalterii. Południowy i południowo-wschodni odcinek wyznacza zapewne łukowaty zarys ulicy Ostrów Tumski, zaś wschodni odcinek dochodził do „łagodniejszego [odgięcia] w kierunku południowo-zachodnim”. W świetle tych obserwacji można wysunąć sugestię, że jako pierwszy (pod koniec IX w.?) na Ostrowie Tumskim został zbudowany niewielki gród o średnicy wnętrza około 40 m, ulokowany na wyniesieniu w zachodniej partii północnej części wyspy i egzystujący w tej postaci w pierwszej połowie X w (ryc. 1). W jego wnętrzu były rozlokowane drewniane domostwa – jedno z odkrytych na placu przed kościołem NMPanny zawierało skrzynkę z zapasami ziaren prosa, pszenicy, żyta i jęczmienia.

Około połowy X w. podjęto zakrojoną na wielką skalę rozbudowę grodu. W północnej części wyspy została założona dwuczłonowa warownia. Przymuszczalnie w tym celu zniwelowano północny odcinek pierwotnego wału i poszerzono powierzchnię o teren zamknięty wałem przebiegającym przez dzisiejsze ogrody posesji Ostrów Tumski 11 i 13 (ryc. 2). Poszerzenie to wyznaczało zarazem drugą fazę funkcjonowania grodu, którą na drugą połowę X w. datowali już W. Hensel i J. Żak (1964). Obszar ten stał się od tego czasu wydzielonym członem, tzw. książęcym, o wymiarach około 80 x 100 m. Przylegał doń od wschodu drugi człon grodu, otoczony wałem podkowiastym (Hensel, Żak 1964), którego wymiary szacuje się na 130 x 100 m (Kara 1998). Dla zespolenia obu członów rozebrano częściowo górne partie poprzednich obwarowań, dolne pozostawiono jako konstrukcje stabilizujące i wyrównujące podmokły teren. Zapewne z tą akcją należy wiązać pozostałości wału otaczającego prezbiterium katedry (Józefowiczówna 1963, s. 35). Nowe wały wzniesiono także w konstrukcji drewniano-ziemnej, z licem wzmocnianym hakami i zewnętrzną szeroką odsadzką. Trzeci człon grodu stanowiła osada obronna na Zagórze. Jej prawdopodobny zasięg wyznacza przebieg dzisiejszych ulic Wieżowej i Zagórze, natomiast sposób zamknięcia od strony północnej, wzdłuż zabagnionego rowu, nie jest jasny. Odcinek ten był penetrowany tylko odwiertami, w których nie odnotowano pozostałości konstrukcji drewnianych. Biorąc ich brak pod uwagę, M. Kara (1998, s. 27) przyjął, że wał miał podkowiasty zarys i dochodził tylko do linii rowu. Wydaje się jednak mało prawdopodobne, by tym samym pozostawiono na znacznym odcinku niezabezpieczony dostęp do wnętrza osady na Zagórze, skoro otoczono ją solidnymi wałami w konstrukcji rusztowej o szerokości 11 m u podstawy. Odpowiedniej obrony nie zapewniałoby także zamknięcie tego odcinka palisadą, tym więcej, że w czasie wysokich stanów wody, podczas powodzi lub naporu kry byłyby ona narażona na szybkie zniszczenie. Kwestię tę należałoby rozstrzygnąć poprzez szerzej zakrojone badania wykopaliskowe. Tym niemniej osada obronna na Zagórze stanowiła niewątpliwie człon zespołu grodowego, w którym zamieszkiwała grupa ludzi pełniąca funkcje usługowe wobec pozostałych jego mieszkańców (Kara 1998).

Zasadniczym zmianom uległa zabudowa wnętrza dwuczłonowego grodu w północnej części wyspy. W gródku „książęcym” zbudowano, okazała jak na ówczesne czasy, kamienną siedzibę władcy (ryc. 2:1). Dotychczasowe badania archeologicz-

no-architektoniczne przy kościele NMPanny na Ostrowie Tumskim w Poznaniu przyniosły podstawowe informacje na temat jej wyglądu (Kóčka-Krenz 2000a, 2000b, 2000c, 2001a, 2001b, 2002a, 2002b, 2003a, 2003b). Stanowił ją prostokątny budynek, założony na osi północ-południe, z odchyleniem ku zachodowi. Fundamenty jego dłuższych ścian wraz z grubością murów mierzyły 27,25 m, ściany południowej – 11,90 m, zaś ściany północnej – 11,70 m. Te w sumie niewielkie, zaznaczające się na poziomie fundamentów, odchylenia od regularnego założenia były zapewne skorygowane podczas wyciągania partii nadziemnej budynku. Na całym przebiegu murów magistralnych zostały pod nią wykonane wąskoprzestrzenne rowy szerokości 1,50 m, wypełnione następnie zebrany w najbliższej okolicy niewielkich rozmiarów materiałem skalnym, głównie granitów, gnejsów i kwarcytów (Skoczylas maszynopis). W dolnych partiach był on przesypany jedynie ziemią, w części wyższej stosowano niewielki dodatek surowej gliny, natomiast górne rzędy materiałów użytych do fundamentowania były już łączone zaprawą gipsową. Ściany obwodowe budynku osiągały szerokość 1,30 m i zostały wzniesione z kamieni płytkowych, układanych na całej szerokości muru, spajanych grubą warstwą zapraw z czystego gipsu (Skoczylas, Michniewicz maszynopis; Skoczylas, Michniewicz, Michniewicz maszynopis). Wyciągnięte w ten sposób ściany pokryto następnie tynkiem z takiej samej zaprawy gipsowej, zarówno od wewnętrznej, jak i zewnętrznej strony. Zamykały one znaczną przestrzeń, osiagającą 200 m² powierzchni użytkowej. Wnętrze palatium wyścielała posadzka w postaci warstwy okrzesków wyrównanych zaprawą gipsową, która została odnowiona po pożarze powłoką z zaprawy piaskowo-wapiennej.

Na razie nie wiemy, jakie pomieszczenia wydzielono we wnętrzu palatium. Niewielki fragment fundamentu zachowany przy zachodniej ścianie pozwala jedynie wysunąć przypuszczenie, że w południowej części budynku znajdowała się osobna sala o wymiarach 8,80 x 5,80 m w świetle (51 m²), do której od wschodu prowadziła wysunięta przed jego bryłę partia o powierzchni 4,84 m², z wejściem o szerokości 2,20 m. Podobnej szerokości dobrze zachowany portal został zarejestrowany w Ingelheim (2,10 m), zaś nieco węższe – w Höfe koło Dreihausen (1,60 m) i w Paderborn (1,40 m; Binding 1996, s. 70, 106, 126). Niecały metr mierzyło być może wejście do palatium na Ostrowie Lednickim (Żurowska 1993, ryc. 202), zaś wejście do rotundy w zespole pałacowo-sakralnym w Przemyślu – 1,40 m (Pianowski, Proksa 2003, s. 32). Pałac na poznańskim grodzie cechuje się najmniejszymi rozmiarami w porównaniu z innymi tego typu budowlami wczesnopiastowskimi (Pianowski 1997) – na Ostrowie Lednickim (31,3 x 14 m; por. Żurowska 1993, s. 74, 87; Górecki 1998; 2002, s. 53), w Gieczu (35 x 16 m; por. Krysztofiak 1998) i Przemyślu (34,2 x 15,2 m; Koperski 1998; Pianowski, Proksa 2003; por. też Świechowski 2000, s. 58-59, 185-186, 205-206). Jego bezpośrednie otoczenie zostało utwardzone poprzez wyłożenie powierzchni gruntu drobnymi okrzeskami pokrytymi zaprawą gipsową. Znaczna połać takiej „posadzki” uchwycona na północ od budynku sugeruje, że przy palatium znajdował się plac, na którym mogły odbywać się uroczystości pod gołym niebem.

Obecnie trudno jeszcze odtworzyć bryłę palatium. Mógł to być zarówno budynek parterowy, którego prostą formę wzbogacał rozbudowany portal, jak też okazałsza budowla piętrowa z klatką schodową umieszczoną w ryzalicie. Zasadniczą spr-

wą w rozwiązaniu tej kwestii jest zbadanie tej części założenia, która zalega pod kościołem NMPanny. Szczególnie pomocne w tym względzie będzie odsłonięcie relikwów kaplicy pałacowej, której forma wraz z rozwiązaniami konstrukcyjnymi wnętrza oraz sposób powiązania z częścią świecką rezydencji winno dać podstawy do wiarygodnej rekonstrukcji całego zespołu pałacowo-sakralnego. Na obecność kaplicy pałacowej pod prezbiterium gotyckiej świątyni, poza przesłankami wynikającymi ze źródeł pisanych (Nowacki 1959, s. 7) i materiałów archeologicznych (ślady dekoracji malarskiej na fragmentach tynków, szczątki relikwiarza skrzynkowego, 90 szklanych kostek mozaikowych; Kóčka-Krenz 2003c), wskazuje wzajemne położenie kościoła i palatium. Obydwa budynki są co prawda usytuowane względem siebie prostopadle, lecz krótsza oś palatium pokrywa się niemal z osią symetrii kościoła. Nasuwa się przypuszczenie, iż zbieżność ta nie jest przypadkowa. Budowniczy gotyckiego kościoła wyraźnie zachowali starszy układ, dla którego zasadniczym punktem odniesienia było zapewne posadowienie pierwotnej świątyni grodowej (Kóčka-Krenz 2000a, 2001a).

Zespół pałacowo-sakralny z pewnością nie był jedyną budowlą wznoszącą się w książęcej części grodu. Jego zabudowa jest słabo rozpoznana, obecnie można tylko sądzić, że składały się na nią głównie drewniane budynki różnego przeznaczenia, służące potrzebom dworu. Wiemy jednak, że przy palatium funkcjonowała pracownia złotnicza, mieszcząca się w drewnianym budynku przylegającym do jego zachodniej ściany (ryc. 3:1). Odsłonięto zarys północnej części tej pracowni, a w niej materiały rzucające światło na charakter dokonywanej w niej wytwórczości, mianowicie fragmenty tygli odlewniczych z kroplami złota, liczne drobiny tego metalu oraz kamienie półszlachetne uformowane w paciorki (karneol) i kaboszony – oczka pierścionków lub ozdób w technice komórkowej (granaty). Pozostałości pracowni pozwalają przypuszczać, że spełniała ona wymogi stawiane ówczesnie wobec takich miejsc pracy. Ich opis zamieścił w swym traktacie o sztukach rozmaitych Teofil Prezbiter: „Winno się najpierw wznieść obszerne i wysokie pomieszczenie, którego długość skierowana byłaby ku Wschodowi; na jego ścianie południowej należy wykonać okna, ile się chce i można, tak aby odległość między dwoma oknami wynosiła pięć stóp. Następnie trzeba wydzielić połowę pomieszczenia ścianą sięgającą stropu dla wykonywania odlewów z miedzi, cyny i ołowiu; następnie to, co pozostało przedzielić ścianą na dwie części – jedną dla pracy w złocie, pozostałą zaś w srebrze. Okna zaś nie mogą sięgać wyżej ponad ziemię niż jedną stopę, ich wysokość ma wynosić trzy stopy, długość dwie”. I dalej: „Następnie naprzeciw okna kopie się rów, w odległości od ściany okiennej na jedną i pół stopy, który biegnie w poprzek mając trzy stopy długości, dwie szerokości; wyklada się go wokół drewnem – dwa z nich wypuszcza pół stopy powyżej fosy pośrodku ścian położonych naprzeciw okna; nad nimi w poprzek rowu przytwierdza się gładką płytę stołu o szerokości dwu stóp i długości trzech, tak aby nakrywała kolana siedzących w rowie i aby jakieś drobne kawałki złota lub srebra, które by na nią upadły, można było starannie zebrać” (Teofil, s. 57-58). W pracowni na poznańskim grodzie przetwarzano złoto zapewne w ozdoby dla książęcej rodziny oraz w naczynia liturgiczne, w myśl zaleceń Teofila: „a jeśli dotąd w świątyni Pańskiej brak jest potrzebnych sprzętów, bez

których boskie tajemnice i służba Boża nie mogą być sprawowane, przystęp z pełnym wysiłkiem umysłu do ich uzupełnienia. A są one następujące: kielichy, świeczniki, kadzielnice, naczynia na oleje, dzbanki, relikwiarze na szczątki świętych, krzyże, oprawy ksiąg liturgicznych i inne, które są wymagane dla potrzeb obrzędów kościelnych” (Teofil, s. 57).

Zmianie uległa też zabudowa drugiego członu w północnej partii grodu. Usunięto drewniane budynki mieszczące się przy wschodnim odcinku jej obwarowań, a uzyskany teren przeznaczono na potrzeby Kościoła. Za pierwszy obiekt sakralny uważa się budynek stacji misyjnej Jordana, powołanego na biskupa dla ziem polskich w 968 r. (Thietmar, księga II, 22). Pozostały zeń relikty pod nawą główną obecnej katedry w postaci dna misy z zaprawy wapiennej wylanej na warstwę okrzesków o średnicy około 4 m, z otworem na słup w centrum, którą K. Józefowiczówna (1963, s. 39-41) zinterpretowała jako baptysterium, oraz pozostałości otaczających ją murów. Z. Kurnatowska (2002, s. 101) poddała ponownej analizie stratygraficznej wszystkie zachowane elementy, rekonstruując w jej wyniku kwadratowy budynek zawierający basen chrzcielny, do którego być może przylegała od wschodu niewielka świątynia (ryc. 2:2). Inicjatywę budowy kościoła katedralnego w Poznaniu należy przypisać biskupowi Ungerowi, gdyż wzniesienie na miejscu baptysterium, z częściowym wykorzystaniem jego murów, przedromańskiej katedry datuje się obecnie na ostatnią ćwierć X w. (Kurnatowska 2002, s. 109; ryc. 3:2). Zbudowano ją na fundamentach z dużych naturalnych głazów granitowych wiązanych zaprawą wapienną, na których wyciągnięto ściany z płytek kamiennych pokryte tynkiem wapiennym, zaś posadzkę uformowano z twardej, gładkiej płyty wapiennej. Według K. Józefowiczówny (1963) była to trójnawowa bazylika długości 49 m, szerokości nawy głównej 8,5 m, naw bocznych 4,25 m, z kwadratowym prezbiterium zakończonym apsydą i flankowanym dwoma aneksami, oddzielonym lektorium (ścianką) od części nawowej. Zamykał ją wieżowy masyw zachodni objęty dwiema wieżyczkami z klatkami schodowymi, w którym mieściła się nieco wysunięta ku wschodowi empora, wsparta na okrągłym filarze. Ściany kościoła były gładkie, tynkowane, pozbawione podziałów pionowych. Nawę główną oddzielały od naw bocznych rzędy filarów łączonych arkadami, a wszystkie trzy nawy nakrywał płaski strop. Otwory okienne i portale znajdujące się w północnej i południowej ścianie budowli miały zapewne starannie opracowane ościeża (Józefowiczówna 1963, s. 37-98; Świechowski 2000, s. 199). W jej centrum znajdowały się dwa prostokątne grobowce, wyniesione pierwotnie ponad posadzkę. Starszy z nich został zbudowany z martwicy wapiennej i okrzesków kamiennych obłożonych płytkami z ciemnozielonego kamienia gabra i był zamknięty pozornym sklepieniem. Młodszy grobowiec miał komorę zbudowaną z okrzesków kamiennych, wpuszczoną w posadzkę, przykrytą najprawdopodobniej płytą z zaprawy. Wokół niego zbudowano niskie prostokątne ogrodzenie z okrzesków pokrytych wapiennymi tynkami, z wejściem od strony północnej. Pomiędzy grobowcami wznosił się ołtarz Św. Krzyża, umieszczany zazwyczaj w centrum świątyni jako jej mistyczny środek. W katedrze poznańskiej mieściło się więc mauzoleum, miejsce spoczynku – jak się przyjmuje – pierwszych władców piastowskich, Mieszka I i Bolesława Chrobrego (Kurnatowska 2000, 2001, 2002 s. 109-110). Pro-

gram budowlany pierwszej katedry poznańskiej i zawarte w niej treści symboliczne (Janiak 2003) wskazują na związki z architekturą Europy Zachodniej, zwłaszcza terenów północnowłoskich i niemieckich (Józefowiczówna 1963, s. 97-98). W literaturze przedmiotu wciąż trwa dyskusja na temat czasu jej budowy, który jest wyznaczany na okres bądź przed, bądź po 1000 r. (Nowacki 1959; Labuda 2001; Biedroń, Rodzińska-Choraży 2001; Skibiński 2001, 2003; Kurnatowska 2002). W kościele tym sprawował swe funkcje liturgiczne następca Jordana, Unger (zm. około 1014 r.), który mimo powołania arcybiskupstwa w Gnieźnie w 1000 r. zachował odrębność prawną podległego mu biskupstwa (na temat jego statusu ostatnio Sikorski 2003). Pozostała zabudowa tego miejsca, podobnie jak części południowej grodu, była drewniana. Rozpoznano ją w niewielkim tylko zakresie, głównie na placu przed katedrą, a ostatnio wzdłuż południowej jej ściany. Zabudowę stanowiły rzędy domostw w konstrukcji wieńcowej, stojące ciasno jeden przy drugim w odległości około 10 m od południowej ściany przedromańskiej katedry, oddzielone odeń moszczoną drewnem ulicą.

Już pod koniec X w. dotychczasowy obszar zajęty przez gród okazał się być niewystarczający, skoro w tym czasie dokonano kolejnego jego powiększenia przez dodanie nowego członu (ryc. 3). Jego potężne wały o szerokości sięgającej 25 m przebiegały wzdłuż dzisiejszej ul. ks. Posadzego oraz posesji przylegających do niej od północy (Wawrzyniak 2003). Analizy dendrochronologiczne drewna użytego do budowy konstrukcji obronnych wskazują, że akcja ta przypadła na lata siedemdziesiąte-osiemdziesiąte X w. Pozyskane dane świadczą, że ostateczny kształt grodowi poznańskiemu nadał Mieszko I, bowiem za jego panowania był on intensywnie poszerzany i wzmacniany. W efekcie gród przybrał formę czteroczłonową (wraz z Zagórzem), co czyniło go – obok Gniezna – czołowym ośrodkiem państwa.

W 1039 r. gród na Ostrowie Tumskim został poważnie zniszczony podczas najeźdu księcia czeskiego Brzetysława. Spustoszenia dotknęły zwłaszcza północną jego część, wraz z kościołem katedralnym (Anonim Gall, s. 45-46). Gród został ponownie odbudowany w takiej samej postaci; jego wały zostały poszerzone i dodatkowo umocnione przez dodanie kamiennej łąwy (Kara 1998). Tradycja historyczna, utrwalona w Kronice polsko-śląskiej, przypisuje odbudowę grodu Kazimierzowi Odnowicielowi wkrótce po opanowaniu przezeń Wielkopolski, zaś jego żonie Marii – renowację kaplicy zamkowej (Nowacki 1959, s. 8, 85; Kaczmarczyk 1988). Renowacja ta być może wyprzedziła nieco odbudowę katedry poznańskiej, którą datuje się na czas po połowie XI w. Podczas odbudowy świątyni w stylu romańskim wykorzystane zostały fundamenty dotychczasowego założenia, na których wzniesiono ściany z regularnych ciosów kamiennych. Od strony zachodniej bryłę budowli zamykała partia z dwoma wieżami, mieszczącymi klatkę schodową. Nawę główną dzielił od naw bocznych rząd czworobocznych filarów z granitu i piaskowca. Zarówno ściany, jak i filary były pokryte barwnymi tynkami. Prezbiterium tej fazy budowlanej rekonstruuje się jako prostokąt zamknięty absydą, wydłużony o jedno przęsło w stosunku do pierwotnego układu, któremu na przedłużeniu naw bocznych towarzyszyły dwie kwadratowe kaplice. Podniesiony też został o ponad metr poziom użytkowy wnętrza kościoła (Józefowiczówna 1963, s. 99 n.).

W tym też czasie, być może jeszcze w XI w., na Zagórze został zbudowany parafialny kościół pod wezwaniem Św. Mikołaja (wzmiankowany źródłowo w 1146 r.; Kaczmarczyk 1988, s. 91, 98), przy którym założono cmentarz. Kolejną częścią poznańskiego zespołu grodowego była osada handlowa na Śródcie z kościołem parafialnym Św. Małgorzaty, ufundowanym przed 1231 r. Do tego zespołu należała też zapewne stara targowa (?) osada na Komandorii, przy której w 1170 r. biskup Radwan ufundował kościół Św. Michała i szpital.

Gród w postaci, jaką mu nadano w końcu X w., był zamieszkiwany do połowy XIII w. przez członków wyższych warstw społecznych zarówno duchownych, jak i świeckich, będąc siedzibą biskupstwa poznańskiego i – od połowy XII w. – stolicą księstwa dzielnicowego (Kaczmarczyk 1988). Funkcjonowanie na Ostrowie Tumskim grodu spełniającego ważne gospodarcze, administracyjne, militarne i religijne funkcje powodowało dalszy rozwój okolicznego osadnictwa. Oprócz osad na Komandorii, Śródcie (z cmentarzyskiem użytkowanym w XI do końca XII w.; Pawlak 1998) i Ostrówku powstawały nowe, wzdłuż Warty i jej dopływów – Głównej, Bogdanki i Kopli (Kaczmarek w druku). Część z nich funkcjonowała krótko, inne, jak osada na Sołaczu (wraz z cmentarzyskiem), były zasiedlone do późnego średniowiecza. Między połową XI a połową XIII w. założono znaczną część osad znanych ze źródeł pisanych, które utrzymywały się poprzez późne średniowiecze i czasy nowożytne. Najważniejsze z nich to osady Św. Wojciecha i Św. Gotarda, stanowiące załazek miasta lokacyjnego na lewym brzegu Warty. Szczególnie znaczenie miała ta ostatnia, położona w pobliżu brodu na Warcie. Wszystkie wymienione części zespołu osadniczego miały własne cmentarze, ulokowane przy kościołach (Błaszczuk 1977; Antowska-Gorączniak, Sikorski, Pawlak, Wawrzyniak 2003).

Założenie miasta na lewym brzegu Warty w 1253 r. pociągnęło za sobą potrzebę jego zasiedlenia, stąd Przemysław I rozpoczął akcję przenoszenia doń mieszkańców Śródky. Przygotowania do realizacji tego zamysłu nastąpiły znacznie wcześniej, bowiem w 1244 r. biskup Boguchwał zgodził się oddać księciu osadę Św. Gotarda w zamian za osadę Św. Wojciecha, co pozwoliło Przemysławowi I włączyć tę pierwszą do miasta. Ostatecznie Przemysław II przekazał w 1288 r. osadę targową na Śródcie w posiadanie biskupowi (Kürbis 1988, s. 123). Część starego grodu w okolicach katedry została odnowiona przez księcia jeszcze w 1249 r. Palatium książęce musiało być do tego czasu przez niego użytkowane, ale już w 1251 r. kościół grodowy NMPanny był pod jurysdykcją biskupią (Kürbis 1988, s. 124). Można na tej podstawie sądzić, że Ostrów Tumski, przynajmniej jego książęca część, przeszła na własność biskupią około 1250 r. Dotychczasowa rezydencja władcy nie była potrzebna nowym właścicielom, gdyż posiadali oni zapewne własny pałac biskupi w pobliżu katedry, i wkrótce ją niemal całkowicie rozebrano. Dokumenty wystawiane po tym czasie *in Poznan in ecclesia Beate Marie* wskazują, że z wczesnopiastowskiego zespołu pałacowo-sakralnego ostała się tylko kaplica grodowa. Jest wielce prawdopodobne, że równocześnie z rozbiórką palatium podjęto zamysł jej przebudowy w stylu romańskim, zachowując przy tym pierwotną oś sakralnego założenia. Na uwolnionym terenie jego posiadacze budowali potrzebne im pomieszczenia, między innymi szkołę katedralną, dom jej rektora i mieszkania kanoników (Kóčka-Krenz 2001b).

Informacje pisane na ten temat są jednak nad wyraz skąpe (Nowacki 1964, s. 673) i jedynie podczas prac wykopaliskowych ujawniane są relikty tej wielokrotnie przekształcanej średniowiecznej zabudowy (Kóčka-Krenz 2003a). Obwarowania grodu piastowskiego w Poznaniu musiały być długo jeszcze czytelne na Ostrowie Tumskim, skoro Jan Lubrański w początkach XVI w. kazał na ich koronie postawić mury obronne okalające biskupie miasteczko (Pawlak, Sikorski, Wawrzyniak 2003).

Bibliografia

Źródła

- Anonim tzw. Gall, Kronika polska, wyd. R. Grodecki, Wrocław 1965.
 Teofil Prezbiter, *Diversarum artium schedula*. Średniowieczny zbiór przepisów o sztukach rozmaitych, wyd. S. Kobielius, Kraków 1998.
 Thietmar – Kronika Thietmara, wyd. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953.

Literatura

- Antowska-Gorączniak O., Sikorski A., Pawlak P., Wawrzyniak P.
 2003 Cmentarze Ostrowa Tumskiego, Kronika Miasta Poznania, nr 1, s. 40-71.
 Biedroń A., Rodzińska-Choraży T.
 2001 Katedra w Poznaniu – nowe propozycje rekonstrukcji i datowania korpusu nawowego oraz masywu zachodniego od X do XII wieku, w: *Światło ustaleń Krystyny Józefowiczówny*, w: Polska na przełomie I i II tysiąclecia, Poznań, s. 297-310.
 Binding G.
 1996 *Deutsche Königspfalzen. Von Karl dem Grossen bis Friedrich II. (765-1240)*, Darmstadt.
 Błaszczuk W.
 1977 Wyniki badań archeologicznych w strefie osady Św. Gotarda na Starym Mieście w Poznaniu, w: *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych*, Warszawa-Poznań, s. 165-181.
 Firlet J., Pianowski Z.
 2000 Przemiany architektury rezydencji monarszej oraz katedry na Wawelu w świetle nowych badań, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 44, z. 4, s. 207-237.
 Górecki J.
 1998 Kultowo-rezydencjonalny ośrodek pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim, w: *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Gniezno, s. 35-40.
 2002 Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej, Poznań.
 Hensel W.
 1958 *Poznań w zaraniu dziejów*, Wrocław.
 1959 (red.) *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. I, Warszawa-Wrocław.
 1960 (red.) *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. II, Wrocław-Warszawa.
 1961 (red.) *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. III, Wrocław-Warszawa.
 Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.
 1980 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. V, Wrocław, s. 147-163.

Hensel W., Niesiołowska A., Żak J.

1959 Badania na placu katedralnym w 1938 r., w: Poznań we wczesnym średniowieczu, t. I, Warszawa-Wrocław, s. 13-57.

Hensel W., Żak J.

1964 Poznań im frühen Mittelalter, *Archaeologia Polona* 7, s. 258-276.

Hensel W., Żak J. (red.)

1974 Poznań we wczesnym średniowieczu, t. IV, Wrocław.

Janiak T.

2003 Czy Bolesław Chrobry był czczony jako święty? Z badań nad przestrzenią liturgiczną przedromańskiej katedry w Poznaniu (do połowy XI w.), *Slavia Antiqua* 44, s. 67-95.

Józefowiczówna K.

1963 Z badań nad architekturą przedromańską i romańską w Poznaniu, Wrocław.

Kaczmarczyk Z.

1988 Miasto przedlokacyjne: struktura, gospodarka, społeczeństwo, polityka, w: *Dzieje Poznania*, t. I, cz. 1, Warszawa-Poznań, s. 90-100.

Kaczmarek J.

w druku Archeologia miasta Poznania. Stan badań i materiały, Poznań.

Kaniecki A.

1993 Poznań. Dzieje miasta wodą pisane, Poznań.

Kara M.

1998 Początki i rozwój wczesnośredniowiecznego ośrodka grodowego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, w: *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Gniezno, s. 26-29.

Koperski A.

1998 Przemysł – czołowy gród nad Sanem, w: *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Gniezno, s. 82-84.

Kóčka-Krenz H.

2000a Wczesnopiastowski Poznań w świetle źródeł archeologicznych, w: *Gniezno i Poznań w państwie pierwszych Piastów*, Poznań, s. 61-76.

2000b Badania zespołu pałacowo-sakralnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, w: *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnińskiego*, Warszawa, s. 69-74.

2000c Badania zespołu pałacowo-sakralnego przy kościele Najświętszej Marii Panny na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 5, s. 19-35.

2001a Zespół pałacowo-sakralny na grodzie poznańskim, w: *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*, Poznań, s. 287-296.

2001b Archeologiczne świadectwa o początkach szkolnictwa w Poznaniu, *Kronika Miasta Poznania*, nr 4, s. 7-13.

2002a Poznań w dobie Zjazdu Gnieźnińskiego w świetle najnowszych odkryć archeologicznych, w: *Trakt cesarski. Iława – Gniezno – Magdeburg*, Poznań, s. 103-119.

2002b Palatium und Kapelle von Ostrów Tumski – Auf den Spuren der Königsburg des 10. Jahrhunderts auf der Dominsel von Poznań, w: *Burgen und Schlösser in Sachsen-Anhalt, Mitteilungen der Landesgruppe Sachsen-Anhalt der Deutschen Burgenvereingung e.V.*, z. 11, Halle/Salle, s. 29-40.

2003a Badania archeologiczno-architektoniczne na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 2001-2002 r., *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 6, s. 94-104.

2003b Badania nad przedromańską architekturą na poznańskim grodzie, *Archaeologia Historica Polona* 13, s. 73-84.

2003c Dzieje Ostrowa Tumskiego w Poznaniu przed lokacją miasta, *Kronika Miasta Poznania*, nr 1, s. 7-26.

- 2003d Posen, w: *Hoops Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Berlin – New York, t. XXIII, s. 304-308.
- Krysztofiak T.
1998 Giecz – Grodziszczko, stan. 1, gm. Dominowo, w: *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Gniezno, s. 45-47.
- Kurnatowski Z i S.
1996 Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych, w: *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, Wrocław, s. 117-123.
- Kurnatowska Z.
1993 Poznań w czasach Mieszka I, w: *Polska Mieszka I. W tysiąclecie śmierci twórcy państwa i Kościoła polskiego 25 V 992 – 25 V 1992*, Poznań, s. 73-90.
2000 Wczesnopiastowskie grody centralne. Podobieństwa i różnice, w: *Gniezno i Poznań w państwie pierwszych Piastów*, Poznań, s. 9-31.
2001 Jeszcze raz o grobowcach poznańskich, w: *Scriptura custos memoriae*, Poznań, s. 503-510.
2002 *Początki Polski*, Poznań.
- Kürbis B.
1988 Kultura wczesnego Poznania: twórcy, opiekunowie, uczestnicy, w: *Dzieje Poznania*, t. I, cz. 1, Warszawa-Poznań, s. 101-133.
- Labuda G.
2001 Budownictwo sakralne Gniezna i Poznania na przełomie X/XI wieku w świetle źródeł pisanych, w: *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*, Poznań, s. 267-286.
- Nowacki J.
1959 *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. I: Kościół katedralny w Poznaniu, Poznań.
1964 *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. II: Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój, Poznań.
- Pawlak P.
1998 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko „szkieletowe” w Poznaniu – Śródcie w świetle badań w 1994 roku, *Slavia Antiqua* 39, s. 215-282.
- Pawlak P., Sikorski A., Wawrzyniak P.
2003 Mury obronne biskupa Jana Lubrańskiego, *Kronika Miasta Poznania*, nr 1, s. 86-104.
- Pianowski Z.
1997 *Sedes regni principales. Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim*, Kraków.
- Pianowski Z., Proksa M.
2003 Przedromańskie palatium i rotunda na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu, *Przemyśl*.
- Pieczyiński Z.
1963 Materiały z warstw przedsakralnych odsłoniętych w katedrze poznańskiej w latach 1951-1956, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 13 (1962), s. 246-288.
- Sikorski D. A.
2003 O rzekomej instytucji biskupstwa bezpośrednio zależnego od Stolicy Apostolskiej. przyczynek do problemu statusu prawnego biskupów polskich przed rokiem 1000, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 55, z. 2, s. 157-185.
- Skibiński S.
2001 *Katedra poznańska*, Poznań.
2003 Królewski charakter katedry poznańskiej, *Kronika Miasta Poznania*, nr 1, s. 126-156.
- Skoczylas J.
maszynopis Petrograficzne makroskopowe badania surowca skalnego fundamentów pala-

tium na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 2000, 2001 i 2002 r. (maszynopisy w Instytucie Prahistorii UAM w Poznaniu).

Skoczylas J., Michniewicz J.

maszynopis Analiza zapraw budowlanych pochodzących z pozostałości wczesnośredniowiecznych murów budowli na Ostrowie Tumskim (maszynopis w Instytucie Prahistorii UAM w Poznaniu).

Skoczylas J., Michniewicz J., Michniewicz M.

maszynopis Ekspertyza materiałoznawcza próbek zapraw budowlanych pochodzących z badań archeologicznych w wykopach XV, XVI i XVII na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 2002 r. (maszynopis w Instytucie Prahistorii UAM w Poznaniu).

Świechowski Z.

2000 Architektura romańska w Polsce, Warszawa.

Wawrzyniak P.

2003 Wczesnośredniowieczne wały obronne na poznańskim Ostrowie Tumskim, Kronika Miasta Poznania, nr 1, s. 27-39.

Żurowska K. (red.)

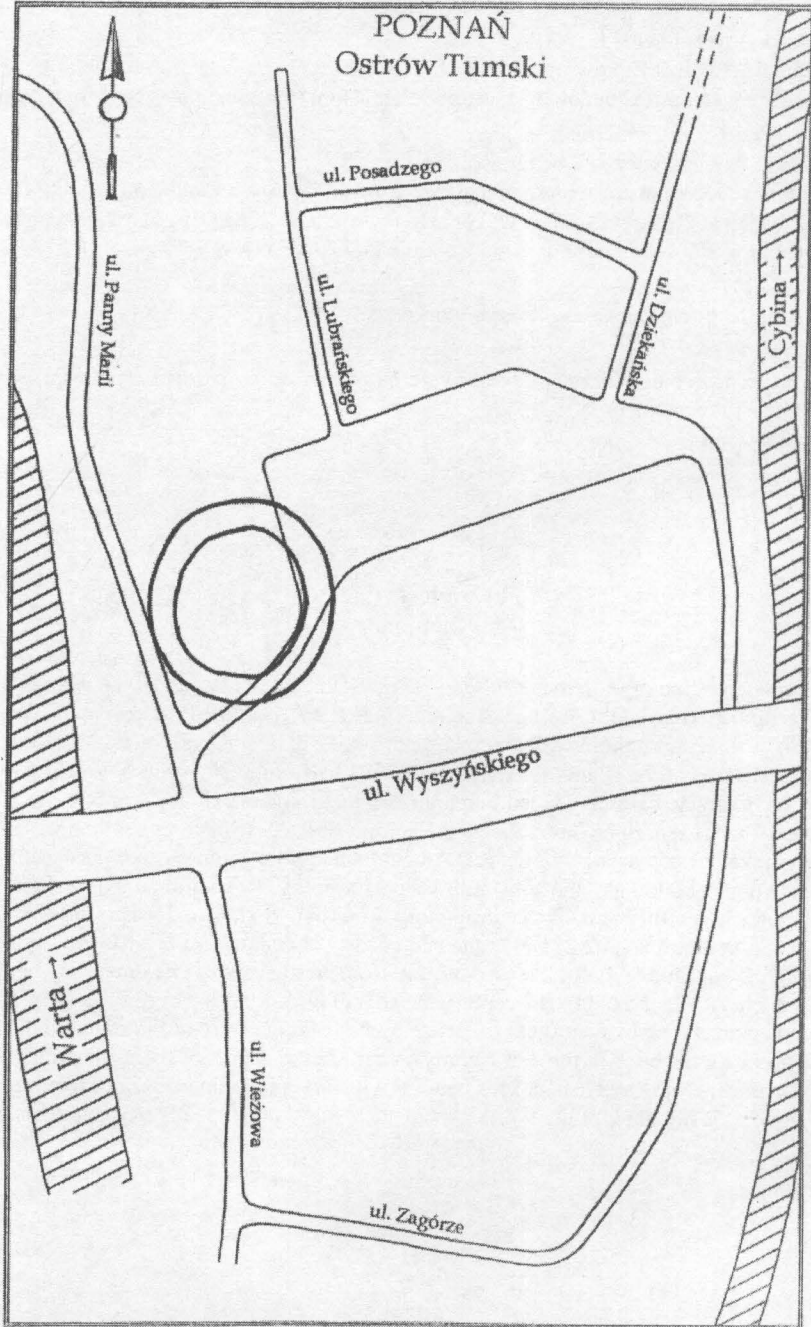
1993 U progu chrześcijaństwa w Polsce. Ostrów Lednicki, Kraków.

The oldest Poznań

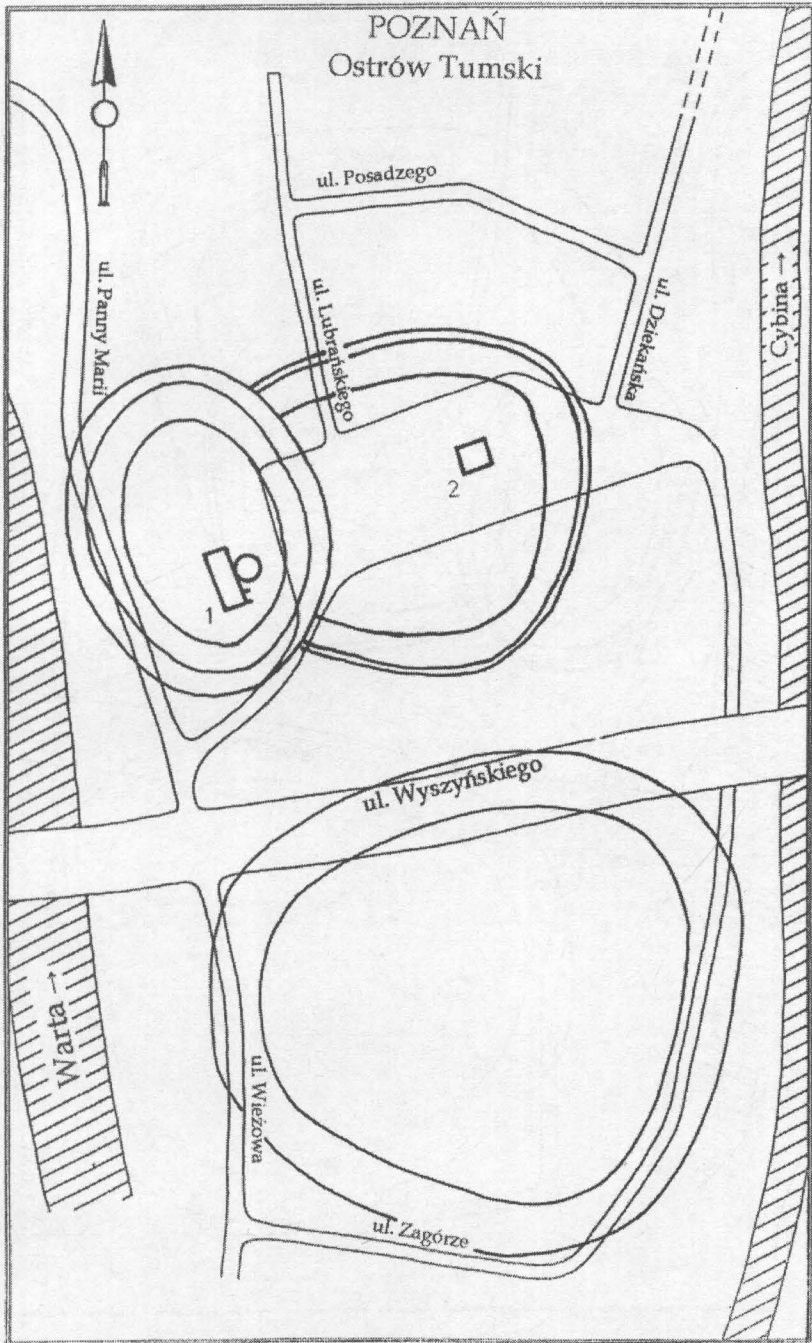
Summary

The concentration of settlements around Ostrów Tumski, the largest of the islands located within the flood terrace of the Warta, began to form in the 9th century. Probably at the end of the 9th century a small stronghold with an inner diameter of 40 m was built on an elevation in the north-western part of the island. It existed in the first half of the 10th century (Fig. 1). Around the mid 10th century it was expanded into a three-part stronghold (Fig. 2); in the 'prince' part was built a stone seat of ruler. It was a rectangular (one-storey or two-storey) building, 27 x 12 m, probably linked to the stronghold chapel. An entrance by the south-eastern corner led to the inside. A wooden building of the goldsmith's workshop (Fig. 3:1) adjoined the western wall of the palatium. In another part of the stronghold a mission station of Jordan, the first Polish bishop, was first built (Fig. 2:2) and at the end of the 10th century – a pre-Romanesque three-nave basilica was built (Fig. 3:2), later rebuilt in Romanesque style. The remaining buildings were wooden. At the end of the 10th century the area of the northern part of the stronghold was expanded again, which made it (next to Gniezno) the leading centre of the state. St. Nicholas' church was perhaps built in the 11th century in the southern part of the stronghold, next to which a cemetery was established. This pattern of the complex remained until the foundation of the city on the left bank of the Warta. About 1250 it became the property of the bishopric.

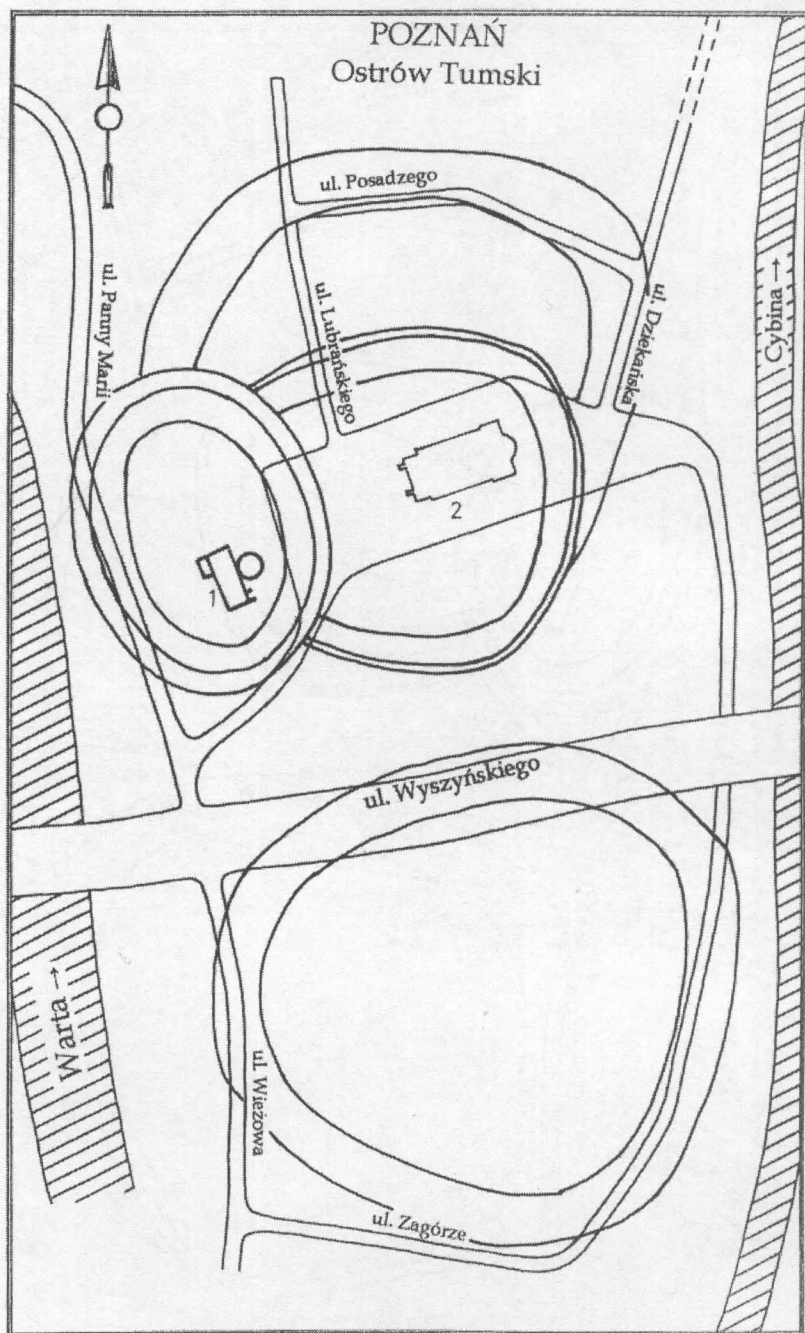
Translated by Zbigniew Nadstoga

Ryc. 1. Poznań – Ostrów Tumski. Przypuszczalny zasięg grodu z IX (?) – pierwszej połowy X wieku. Rys. M. Gorączniak.

Ryc. 2. Poznań – Ostrów Tumski. Rekonstrukcja umocnień grodu z lat sześćdziesiątych X wieku: 1) zespół pałacowo-sakralny; 2) budynek baptysterium. Rys. M. Gorączniak.

Ryc. 3. Poznań – Ostrów Tumski. Rekonstrukcja umocnień grodu z lat osiemdziesiątych X wieku: 1) zespół pałacowo-sakralny z pracownią złotniczą; 2) katedra przedromańska. Rys. M. Gorączniak.